

hétvége

BARANGOLÁS MICHNIK KÖRÜL

Két nap alatt faltam fel Adam Michnik publicisztikai pártosszal megírt esszéinek és tanulmányainak válogatott kötetét (*Gondban a bohóc, Kaligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996*), továbbá barátjának, József Tischner atyának az előszavát, és másik barátjának, Kis Jánosnak az utószavát. Ez a könyv ugyanis mindvégig azokat a kérdéseket birizgálta bennem, amelyek a legszívósabban foglalkoztatnak 1956 decembere, tehát azóta, amióta bezárult mögöttem első zárkám ajtaja. Hogyan őrizhetjük meg szabadságunkat? Milyen körülmények kedveznek neki?

Hosszú ideig úgy véltem, hogy minden társadalom erkölcsi fokmérője az a szabadság, amelyet polgárai számára lehetővé tesz. Amikor megismerkedtem Ginsberggel – először a verseivel, aztán a személyével –, akkor hajlani kezdtem arra, hogy az Egyesült Államok a legszabadabb ország, mert a szabadságnak az a teljessége, amelyet ez a költő megtestesít, másutt elképzelhetetlen lenne. Feltűnt persze, már 1981-ben, első amerikai látogatásom alkalmával, hogy az emberek 90-95 százaléka többre becsüli ennél a rendkívüli szabadság lehetőségénél a mindenünnen feléje áradó, csócsált sztereotípiákat, mert ezek könnyebben emészthetők, de arra gondoltam, hogy ez nem számít: csak a lehetőségek határai mérvadóak.

Michnik ellenben arról győződött meg, hogy az ember lehet szabadabb is, mint ez társadalmilag lehetséges. A szabadsághiány kivételes esetekben olyan képességeket bontakoztathat ki, amelyekről nem is álmodhatnak a demokráciák polgárai. Így történetelt meg, hogy Michnik egyetlen kérdéskör kivételével – amelyre később visszatérek – egyszerűen negligálta a szabadság határait. Ez olyan erkölcsi adottsága, amely túllép a társadalmi szférán, és még biológiai létezését is meghatározza. Például: a cenzúrán kívül dadogása is gátolta abban, hogy szabadon beszéljen. Ő azonban – láttam nemegyszer – fittelt hány ennek a korlátnak, beszélt, vitázik, előad, szónokol, csillog a tévé képernyőjén, és nehezen fordító nyelvvél demonstrálja, hogy milyen gyorsan vág az agya. Egy dadogó ember, aki szabad a dadogástól. Egy politikai fogoly, aki a katonai puccsok börtönében levelet ír a tábornokbelügyminiszternek, amelyben tökfilkónak, bosszúvágó és becstelen disznónak nevezi a címzettet, de finomabb irodalmi hasonlattal is felruhazza: „Őnek olyan a lelke, mint az ukrán sztyeppe, Tábornok Úr!” Így is bizonyítja, hogy szabadabb rabtartójánál, mert ez hatalma csúcson sem engedhetné meg magának a szabadság egyszerűnek látszó, mégis nehéz gesztusát: azt, hogy közvetlen érdekei ellen cselekedjen.

Szabadságunk fokát a rendelkezésünkre álló alternatívák minősége és mennyisége határozza meg. Ennek az igaz frázisnak Michnik – és az a kevés ember, aki hozzá hasonló utat választott – új értelmet adott azzal, hogy bebizonyította: több alternatíva áll a rendelkezésünkre, mint amennyit felkínálnak nekünk. Az alternatívák hiányát, amelyet diktatúrákban áttörhetetlen falnak tekintenek, igen nagy mértékben bővíthető a civil kurázsi és a józan ész bevetésével, ha értékrendszerünket kívül helyezük a falon, vagyis a kikényszerített társadalmi közmegegyezésen. Például: Michnik és néhány barátja 1968 körül elhatározta, hogy ellenzéki tevékenységét az addig kötelező konspiratív módszereknek hátat fordítva, nyíltan folytatja, és ilyen módon legális alapra helyezi. Ezzel egy addig nem létező alternatívát varázsolt létezővé. De ezt csak úgy tehettem meg, hogy megváltoztatta a politizálás irányát. A nyílt beszéd immár nem a párt- és államvezetés fülét célozta meg, hanem a civil társadalmat. Csakhogy civil társadalom nem létezett, mert elsorvasztották. De mihelyt hozzá folyaszottak, újabb nem létező alternatívát realizálódott: a civil társadalom létezési kezdett.

A könyv szellemét az első betűtől az utolsóig egy olyan ellentmondás

hatja át, amelyből szintén csak a szerző nagyfokú szabadságára következtethetünk. Szellemi és erkölcsi hajtóműveink ugyanis a bennünk rejlő ellentmondások feszültségéből táplálkoznak. A kisszerű, pedáns mentalitás zavarba jön, ha ellentmondásokra bukkan, a nagyszabású személység viszont éppen rájuk építkezik – persze nem a pillanatnyi hangulatok vagy érdekek játéktérében tetszőlegesen kialakult ellentmondásokra, hanem azokra, amelyek mélyen gyökeredeznek benne magában és a világban.

„Ellentmondok magamnak? / Igenis ellentmondok magamnak. / Nagy vagyok. Sokminden belémfér” – Michnik ebben a tágas, Walt Whitman-i értelemben vállalja fel ellentmondásait. Ezek közül a legszembeesőbb megalkuvásmentes etikai pátosza és mondandójának rendkívül józan, visszafogott, kompromisszumok keresésére orientált politikai tartalma között feszül. Mármost mindenki, aki pártállami feltételek között szembekerült a hatalommal, tudja jól, hogy ennek szempontjából az ellenzéki álláspontok tartalma másodlagos volt. „Aki még intézményes keretek között mozog, az – bármit valljon is – legfeljebb reformista; aki kívül reked ezeken, az – bármilyen ideológiát valljon is a magáénak – ellenzéki” – írtam 1982-ben, a Beszélő negyedik számában. Michnik – mint említettem – olyannyira kívül helyezte magát az intézményes kereteken, hogy úgy tett, mintha Lengyelországban szabadon beszélhetne. Ennek következtében szabadon is beszélt. „Ha nem létezik hiteles politikai kultúra, és nem léteznek a demokratikus közélet elemi normái, a konspirálás szükségképpen csak elmélyíti a társadalom szenvedéseit, miközben csebbe nem sokat ad” – írta 1976-ban. Forradalmi programok és konspirációs módszerek helyett a demokratikus ellenzék „lassú, fokozatos, részleges átalakulással számol, nem pedig hirtelen fordulattal, nem akarja a létező rendszert erőszakos úton megsemmisíteni”. Ezt a fajta szabad beszédet azonban a pártállam, ha már túljutott sztálini szakaszán, veszélyesebbnek tartotta a radikalizmus minden fajtájánál. A hőzöngők könnyebben fülkelhetők le vagy szoríthatók a társadalom peremére. Michnikéket azonban saját deklarált elvei és törvényei szerint el kellett volna viselnie a hatalomnak, de nem viselhette el őket, mert akkor rohamosan elhara-

pódzva kiszorították volna önmagából. Ezért a Hivatal tanácsalansul hanykolódott a tétova türes és a rossz lelkiismeretű tiltások között. Lengyelországban az vetett véget e vacak dilemmának, hogy a civil társadalommal együtt a munkásmozgalom is megszerveződött, és a kialakuló kettős hatalmat a párt a szovjet beavatkozás veszélyére hivatkozva katonai puccsal szüntette meg.

Irigyen írom ezt. Nálunk a forradalmat vérbe fojtó szovjet intervenció és az ezt követő terror a totális vereség sokkos élményével benította meg a megalázott lakosságot. A gyanakvó vagy legalábbis értetlen közegben megkésve szerveződő demokratikus ellenzéknek eszébe sem jutott, hogy megszólíthatná a társadalmat, hiszen a nyolcvanas évek közepéig nem is remélhette, hogy figyelő fülekre talál; és még ekkor is főként csak az értelmiség és a pártbeli reformisták bizonyos csoportjainak befolyásolására számíthatott. Nálunk – Lengyelországtól eltérően – nem a nyílt és tömeges politikai konfrontáció fejlesztette ki a civil társadalom csiráit, hanem a gulyáskommunizmusban rejlő tollasodási lehetőségek, amelyek mind szélesebb rétegek számára tették lehetővé, hogy egyszinten függetlenné váljanak az államhatalomtól. A mi polgárosodásunk a kádárizmus jövőtáblái történt, és ezért erősítette az alattvalói tudatot, a lengyeleké viszont az államhatalom ellenére ment végbe, és a citoyenontudatot erősítette.

Pártállami viszonyok közt a szembeszegülőnek meg kell találnia a maga módszerét arra, hogy miként hidalhatná át a szakadékot a szabadságkínálat objektív szükségessége és a szabadságszükséglet szubjektív bősége között. Michnik – Kolakowskira hivatkozva – a bohóci magatartást ajánlja. A laikus értelmiségnek bohócként „meg kell őriznie eredendő képességét, amellyel gúnyt tud úzni az általánosan érvényes mitológiákból, és amellyel bíráltni tudja a megingathatatlan tartott igazságokat”. Mielgés fog el. Szerénytelenül eszembe jut egy negyed évszázaddal ezelőtt írott versem, a *Szerepek*, melyben egyebek közt elpanaszolom, hogy

„Forradalmár is lettem volna de / a darabból a szerepet törölték, / maradj még a bohóci lehetőség / de sajna felszokott a rizspor ára / nem kapok foltot pepita gatyámra / s vidám

szöveg villognak a porondon / hol kézenjárók és bukfeneczek.”

En tehát akkoriban szintén kizárólag a bohóci szerepkörben tudtam elképzelni magam, de ez a felismerés nem mentes a rezignációtól. A demokratikus ellenzék akkor még szinte csak csíraformában létezett nálunk, mint baráti társaság. Michnik ellenben – nemcsak ebben az 1988-as szövegében, hanem első felépése pillanatától – a közfigyelem reflektorfényében prófétai szenvedélyt is követel a bohóctól. „Prófétának lenni pedig – Martin Buber szavaival – azt jelenti: »hatalom nélkül szembefordulni a hatalmasokkal, és emlékeztetni őket felelősségükre. (...) Fegyvertelenül kiállni a hatalom elé, amelytől számvetést követelünk – ez a próféta osztályrésze.«” Michnik rendkívüli szabadsága abból fakad, hogy el tudja játszani az ily módon felfogott bohóci prófétaság vagy prófétikus bohócság bonyolult szerepeit.

Nem hallgathatom azonban el, hogy egy lényeges témakörben nem mindig őrizte meg eredendő bohóci képességét a gúnyra és a kritikára. Ez a zsidó származású lengyel, aki nem a zsidó történelemmel vagy a zsidó vallással vagy a szokásokkal, és nem is a zsidó nemzettel vagy Izrael állammal, hanem kizárólag a zsidó sorssal szolidáris, és ezért lengyel léte nem akar lemondani arról, hogy az antiszemiták zsidónak tekintsek (mély megértéssel számolok be erről, hiszen magamról is beszélek), ez az Adam Michnik megítélésem szerint a lengyel katolicizmussal és képviselőivel szemben nem mindig tudta megőrizni elfogulatlan szabadságát. A tanulmányokból kiolvasható, hogy baloldali laikus értelmiségiként kezdte közirói pályafutását, és ezzel kiváltotta nem egy hangadó katolikus értelmiségi megvetését és haragját. Talán kezdeti egyoldalúságát akarta jóvátenni később, talán – ezt nem állítom, de lehetségesnek tartom – ezen az egy területen kompenzálni akarta azokat a kintrolt áradó, de benne is csirázó kéréteket, amelyek zsidó származásából fakadtak. Mindenesetre a hetvenes évek közepétől a pártállam összeomlásáig, sőt olykor még tovább is a katolicizmus és az igaz lengyeliség végső azonosságának hirdetője volt. Történelmileg persze indokolható az ilyen felfogás. A katolicizmus évszázadok óta egyesítette a nemzeti függetlenségükért küzdő lengyeleket a lutheránus németekkel és az ortodox oroszokkal szemben. A lengyel egy-

ház – a magyarral ellentétben – jelentős ellenállást fejtett ki a hitleri megszállás éveiben; és ugyancsak a magyar egyházzal ellentétben sosem hódolt be a szovjetkommunizmus honi helytartóinak. Ha Michnik minderről csak annyit írt volna, hogy „A totalitárius apparátus önkényének igazán csak az egyház tudott valamennyire gátat szabni. Ez volt az az intézmény, amely oltalmat nyújtott a nemzeti jogok, értékek, a lengyel identitás számára”, és: „...meglátam az egyházban az egyetlen legálisan létező független intézményt a totalitárius állammal szemben”, akkor nem vitáznék vele. De mit kezdjek egy ilyen mondattal: „A katolikus egyház – szerintem – azért a legfontosabb intézmény Lengyelországban, mert mindannyiunkat arra tanít, hogy csak Isten előtt szabad tétet hajtjanunk.” Ha legalább hozzátette volna, hogy az egyház szerint tétet hajtani a pápa előtt is szabad... Ő maga is megteszi ezt, ime: „II. János Pál legyőzte a totalitárius sárkányát”. Ez így akkor is kínos túlzás, ha a sárkány Varsóban lakott volna. De nem ott lakott. Csak nem azt állítja Michnik, hogy a pápa Szent György alakjában lenyisszantotta a moszkvai Kreml hétnél is több tornyát és kupoláját? Vagy mit kezdünk ezzel a megállapítással: „Azt hiszem, a lengyel Szolidaritás sem születik meg a lengyel pápa és annak apostoli missziója nélkül”? Az egyébként oly kritikus és önkritikus Michnik nem érzi, milyen rosszul illik világias, ironikus számára az „apostoli misszió” kifejezés. Ami pedig az állítás tartalmát illeti: ez épp olyan képtelenség, mint ama másik, amely szerint a templomi szövegek „az egyetlen hely, ahol a nyelv még nem mocskolódott be”. Hogyan becsülheti le ennyire a saját erkölcsiségét meg a barátaiét? Hiszen ahonnan ő beszélt, és Walesa, Buják, Kuron, továbbá számos művész és szakszervezeti szónok, ott sem mocskolódott be a nyelv.

A rendszerváltozás után, amikor az egyház az antikommunista ellenállásról áttért saját eszméinek és erkölcsi felfogásának politikai képviselőire, Michnik visszanyerte ezen a területen is a szabad ítéletkezés képességét: „Ne mitologizáljuk az egyház szerepét sem. Az ellenzék az egyház jóindulatára csak 1981. december 13-a után (vagyis a katonai államcsíny után, amikor a Szolidaritás már tizenöt hónapja működött – E. I.) számíthatott.” Hát később, a posztkommunista társadalomban közvetített-e az egyház az állam és a társadalom között? Nem közvetített, mondja Michnik, csak „arra összpontosított, hogy nyomást gyakorolva az állami intézményekre, visszaszerezze vagyonát”.

Hát a pápa – ő mit képvisel az új helyzetben? Michnik szerint „nem szereti a »felzárkózás Európához« fordulatot”, „nem szereti a nyugati civilizációt sem”, márpedig – mondja Michnik, „az Európával szembeni ellenszenv... Lengyelországot sajátos politikai, kulturális, gazdasági és vallási skanzenné változtathatja”. Továbbá: a pápa „...makacsul ismételteti, hogy az egyház nem zárható a magánélet szférájába”, és ebből kiérezhető, „az egyház és az állam szétválasztásának elve iránti ellenszenv”. Tehát a pápa vissza akarja evangelizálni Lengyelországot, és az egész keresztény világot a felvilágosodás elé. Fejtegetése végén Michnik a fundamentalista katolikus egyház esetleges diadalát apokalipszisnek nevezi: „Isten óvjon meg mindnyájunkat egy ilyen apokalipszistól”. Efféle fohászi persze nem maradnak válasz nélkül: Michniknek ismét kiserken a szarva, és pata képződik a bokája alatt.

Szellemes előszavában József Tischner atya eltűnődött azon, hogy „Mire gondolt Isten, amikor Michniket teremtette?” Vagyis mi volt a célja vele? Mivel teljességgel illetéktelen vagyok arra, hogy választ találjak a kérdésre, fordítok egyet rajta, és megkérdem: „Mi Michnik célja az istennel?” Meg persze földi intézményeivel és képviselőivel? Úgy hiszem, roppant szabadsága akkor teljesedik majd be, ha ezekre a talányokra is a saját szabadság-szintjén keresi a választ.